

Cuma Hutbesini Dinlemekle İlgili Rivayetler ve Hükümler*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 12 Mart 2024 Kabul Tarihi: 05 Haziran 2024

✉ Furkan Çakır

Dr. Öğr. Üyesi / Assistant Professor
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Selcuk University, Faculty of Theology
https://ror.org/045hgzm75
https://orcid.org/0000-0002-3269-1649
ahmedfurkan@selcuk.edu.tr
Yazar Katkı Oranı: %55

✉ Süleyman Şahin

Dr. Öğr. Üyesi / Assistant Professor
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Selcuk University, Faculty of Theology
https://ror.org/045hgzm75
https://orcid.org/0000-0002-7048-3381
suleymansahin@selcuk.edu.tr
Yazar Katkı Oranı: %45

Öz

İbadetler içerisinde hutbe, dinî ve toplumsal irşad faaliyetlerinin gerçekleştirildiği önemli bir uygulamadır. Hutbe sırasında cemaatin uyması gereken birtakım yasaklar hadis külliyyatında yer almaktadır. Bu rivayetler, hutbe dinlemeye engel olan konuşmayı, namaz kılmayı ve Kur'an okumayı içeren bir dizi yasağa işaret etmektedir. Hutbeyi dinlemenin hükmü, hutbe esnasındaki yasakların çerçevesi ve ilgili yasaklara dair fukahanın vermiş olduğu hükümler bu araştırmanın konusudur. Rivayetlere dayanarak, hutbe esnasında namaz kılınıp kılınmamasına dair fukahanın iki farklı yaklaşımı ortaya çıkmış; konuşmanın ise mekruh veya haram olduğu yönünde görüşler dile getirilmiştir. Selam vermek veya almak, hapşırana rahmet duasında bulunmak, imamın hutbesine iştirak etmek maksadıyla dualarına "âmin" demek ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) adı anıldığında salâtüselâm getirmek gibi detaylarda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Araştırmamızda söz konusu rivayetler ve hükümler ayrı ayrı değerlendirilmiş, hutbenin büyük bir önemi haiz olduğu ve cemaatin hutbeyi dinlemeye engel olacak her türlü davranıştan uzak durması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Fıkıh, Cuma, Hutbe, Dinlemek, Namaz.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Narrations and Rulings on Listening to the Friday Sermon*

Research Article

Received: 12 March 2024 Accepted: 05 June 2024

Abstract

Among the acts of worship, the sermon is an important practice in which religious and social guidance activities are carried out. The hadith corpus contains a number of prohibitions that the congregation should follow during the sermon. These narrations point to a series of prohibitions against listening to the sermon, including talking, praying and reciting the Qur'an. The ruling on listening to the khutbah, the framework of the prohibitions during the khutbah, and the rulings of the fuqaha on these prohibitions are the subject of this study. Based on the narrations, two different approaches of the fuqaha have emerged regarding whether or not to pray during the khutbah, while speaking is either makruh or haram. Different evaluations have been made on details such as giving or receiving salaam, praying for mercy for the one who sneezes, saying "amen" to the imam's prayers in order to participate in his sermon, and saying salāt al-salām when the Prophet's (pbuh) name is mentioned. In this study, these narrations and rulings were evaluated separately, and it was concluded that the sermon is of great importance and the congregation should refrain from any behavior that would prevent them from listening to the sermon.

Keywords: Hadith, Fiqh, Friday, Khutba, Listening, Prayer.

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Summary

The sermon, which refers to the speech delivered by the imam to the congregation during prayers such as Friday and Eid prayers, has an important place in the Islamic worship tradition. This is because the sermon is a practice in which religious knowledge is shared, social events are conveyed to Muslims, and awareness is raised. Therefore, there are certain provisions that concern the congregation during the sermon. These provisions include the congregation's listening to the sermon and the prohibition of acts that prevent this listening. The ruling of the khutbah is determined as obligatory and sunnah according to the places where it is mentioned. The khutbah on Friday is obligatory, and the khutbah on Eid is sunnah. Some scholars consider the khutbahs in cases such as Qusuf and Istisqa to be sunnah, while others state that no khutbah is recited in these prayers. In this respect, the demands to listen to and the prohibitions during the khutbah belong to the Friday's. Since the khutbah is of great importance in the Islamic understanding of worship, some issues regarding the etiquette of listening are also discussed in the sources. Recommendations on how to listen to the khutbah while the Imam delivers it and how the congregation should sit during the khutbah have found a place in our scholarly tradition. According to the overwhelming majority of the fuqaha, listening to the Friday khutbah is wajib in line with the verses and hadiths. However, there is also an opinion that listening to khutbah is sunnah. The ruling on listening to khutbah is influential in determining the framework of the prohibitions mentioned during khutbah. In our hadith tradition, there are narrations that prohibit praying and speaking during khutbah, as well as narrations that allow it. In this study, the prohibitions on praying and speaking during khutbah are discussed under separate headings. The narrations were mentioned, but since it would exceed the volume of the paper, we did not go into the evaluations of the authenticity of the news; however, after trying to determine the relationship between the news, they were analyzed one by one. Then, the differences of the ijtiyhads in the four madhhabs are discussed in line with the narrations. The main reason for the disagreement on the issue of praying during khutbah is the narrations transmitted from the Prophet that state the opposite. One of these narrations is that one should not pray after the imam delivers khutbah. The other is that the Prophet asked a companion who entered the mosque

during khutbah to pray two rak'ahs. This prayer was interpreted as tahiyat al-masjid, and it was a matter of debate whether or not tahiyat al-masjid prayers could be performed during khutbah. The Hanafis and Malikis did not consider it appropriate to offer any prayer, including tahiyat al-masjid prayer, during khutbah, and they said that the narrations stating that prayers could be offered during this period of time were mensuh or special. On the other hand, the Shafi'is and Hanbalis considered the relevant narration as a ground for exception and argued that the tahiyat al-masjid prayer could be performed during khutbah. As for the congregation's speaking during khutbah, the majority of the fuqaha interpreted verse 204 of Surah al-A'raf as evidence for the necessity of listening to khutbah. In addition, the hadiths, which express that the conversation will end when the imam starts the khutbah and it is lawful to tell the person who speaks next to you during the sermon to stay silent, are also evidence for the relevant ruling. However, the speech of one of the Companions while the Prophet was delivering the khutbah, stating that the goods were destroyed due to famine, is at the center of the debate. In this respect, the fuqaha have ruled that it is makruh or haram for the congregation to speak among themselves, while they have different approaches on whether the congregation can speak among themselves or with the imam in incidental situations. Within the framework of the aforementioned issues, our research deals with the etiquette of listening to khutbah, the ruling of listening to khutbah, the narrations about praying or speaking during khutbah, and the rulings of the fuqaha. In this context, listening to khutbah is necessary for the proper performance of the Friday prayer. Matters such as praying, which are acts of worship in and of themselves; salawat when the Prophet's name is mentioned; and saying "amen" after the prayer are not considered permissible and even haram because they are contrary to the command to listen to khutbah. Based on all these narrations, this study evaluated these narrations and rulings separately and concluded that khutbah is of great importance and that the congregation should avoid any behavior that would prevent the congregation from listening to khutbah.

Giriş

Hutbe, topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşma için kullanılır. Dinî literatürde ise cuma ve bayram namazları gibi ibadetlerde imamın minberden cemaate hitap ettiği vaaz ve irşad içerikli konuşmayı ifade eder.¹ Her ne kadar hutbe kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de yer almasa da İslâm âlimleri Cuma Sûresinde yer alan “*Allah’ın zikrine koşun*”² ifadesinde geçen *zikir* kelimesiyle cuma hutbesinin kastedildiğini söylemişlerdir.³ Ayrıca Hz. Peygamber’den nakledilen hadislerde hutbe kelimesi hem lügat hem de terim anlamıyla pek çok defa kullanılmıştır. Bizatihi Hz. Peygamber’in hutbelerine dair örnekler de bize kadar ulaşmıştır.

İslâm ibadet anlayışında hutbenin önemli bir yeri vardır. Nitekim Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Âişe’den (ö. 58/678) aktarılan bilgilere göre hutbenin cuma namazının bizzat kendisi gibi önemli olduğu ve cumayı tamamlayıcı mahiyet arz ettiği görülmektedir.⁴ Başka bir deyişle hutbe, cuma namazının iki rekâtının yerini tutmaktadır. Öyle ki namazın yerini tutması sebebiyle abdestsiz hutbenin sahih olmayacağı yönünde görüşler dahi serdedilmiştir.⁵ Salt bu bilgiden hareketle hutbenin ibadet olma bakımından ne denli bir önemi haiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan hutbe, cuma namazının sıhhat şartları arasında yer almaktadır. Ayrıca topluma nasihat ve irşad ile dinî vecibeleri aktarma, bilgilendirme ve sosyal ilişkileri güçlendirme gibi birçok fonksiyonu vardır. Bundan dolayı, hutbenin ibadet yönünün yanı sıra toplumsal ve sosyal birçok faydası olduğu muhakkaktır.

Hutbe; toplumsal bilinç, sorumluluk ve bireylerin topluma aidiyetini sağlayan, inananların birlik ve kardeşlik duygularını perçinleyen, sosyal sorunların dile getirilmesi suretiyle mevcut gündemi yorumlama gücünü

¹ Mustafa Baktır, “Hutbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/425.

² *Kur’an-ı Kerîm ve Yüce Meâlî*, çev. Hamdi Yazır Elmalılı (İstanbul: Merve Yayınları, ts.), el-Cuma 62/9.

³ Ebû Bekir b. Mes’ûd el-Kâsânî, *Bedâ’i u’s-sanâ’i fî tertibi’s-şerâ’i*, thk. Muhammed Tâmir (Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 2005), 2/198; Ebû’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî İbn Rüşd el-Hafîd, *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid*, thk. Mâcîd el-Hamevî (Beyrut: Dâru İbnü Hazm, 2012), 1/285.

⁴ Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fî şerhi’l-Hidâye*, thk. Feyz Ahmed el-Mültânî (Pakistan: el-Mektebetü’l-Hakkâniyye, 1423), 3/302-303; İbn Rüşd el-Hafîd, *Bidâyetü’l-müctehid*, 1/285.

⁵ Kâsânî, *Bedâ’i u’s-sanâ’i*, 2/201; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû’ Şerhu’l-Mühezzeb*, thk. Muhammed Necîb el-Mufî’î (Riyâd: Dâru Alemi’l-Kütüb, 2006), 4/269.

uhdesinde barındıran ve yeri geldiğinde söz konusu problemlere çözüm önerileri sunan önemli bir ibadettir. Hutbeler vasıtasıyla İslâm ümmetinin sosyal problemlere karşı duyarlılık geliştirmesi amaçlanır ve inananların toplumsal sorunlara dair çözüm arayışında aktif rol alması teşvik edilir. Bunun yanında hutbenin dinî bilginin elde edilmesinde, bilinç ve heyecan uyandırma hususunda da önemli bir yeri vardır. Dolayısıyla cuma namazını diğer farz namazlardan ayıran en önemli unsurun hutbe olduğu söylenebilir. Resûl-i Ekrem'in cuma namazını önemsemediği için üç cuma namazına peş peşe gelmeyen kimsenin kalbinin mühürleneceğini ifade etmesi de hutbenin bir tebliğ vasıtası olması yönüyle ve dolayısıyla önemiyle ilişkilendirilebilir.⁶

Bu makale, cuma hutbesi esnasında hutbeyi dinleme dışında namaz kılma, konuşma ve başka şeylerle meşgul olmaya ruhsat veren ya da yasaklayan rivayetleri ve bu rivayetlerin yorumlanması sonucunda ortaya çıkan muhtelif hükümleri araştırma konusu edinmektedir. İlgili rivayetlerin sıhhat değerlendirmelerini yapmak araştırmanın hacmi göz önünde tutularak tercih edilmemiştir. Ancak söz konusu rivayetlerin hadis ilmi açısından tetkik edilmesi gerektiği düşünülerek daha sonraki araştırmacılar için teklif konusu edilmiştir. Özellikle günümüzde söz konusu meseleye dair bilgi eksiliğinden hareketle Müslümanların cuma hutbesi esnasında takınması gereken tavrı ihmal etmesi bu araştırmanın kaleme alınmasında önemli bir etkidir. Nitekim hutbe esnasında imamın duasına icabet edip sesli bir şekilde “amin” demek ya da modern teknolojik aygıtlarla meşgul olmak gibi hususların hutbe esnasındaki yasaklar kapsamına girdiği göz önünde tutulduğunda bu araştırmanın aktüel bir konuyu da içerdiği ve bu bakımdan ayrı bir önemi haiz olduğu söylenebilir. Literatürde cuma hutbesi hakkında muhtelif çalışmalar yapılmasına rağmen bu konunun müstakil olarak ele alınmamış olması bizi bu araştırmaya sevk eden diğer bir faktördür. Hutbeyi dinlemenin hükmünü içeren rivayetler ve buna bağlı olarak ortaya çıkan hükümler incelendiğinde konuyla ilgili yasakların cuma hutbesiyle sınırlandırıldığı gözlemlenmiştir. Bu bakımdan araştırmamız cuma hutbesine hasredilmiştir. Bunun yanında konuyla ilgili tüm görüşleri bir araya getirmenin de bu makalenin sınırlılıklarını ihlal edeceği düşünülerek hükümler dört mezhebin görüşleriyle tahdit edilmiştir.

1. Hutbeyi Dinlemenin Hükümü

Hutbeyi dinlemenin hükmünü yekpare ele almak mümkün değildir. Zira Hz. Peygamber, cuma namazının yanında bayram, kûsûf ve istiskâ namazlarında da hutbe vermiştir. Cuma namazıyla zikri geçen diğer namazların bağlayıcılık yönünden farklılıkları göz önünde tutulduğunda

⁶ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Salat”, 210; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi 'u 'ş-şahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Cuma”, 7.

hutbeyi dinlemenin hükmünün hutbenin hükmüyle doğrudan bağlantılı olduğu söylenebilir. Cuma hutbesi dört mezhebin hepsine göre farz hükmündedir. Başka bir deyişle cumanın sıhhat şartlarından kabul edilen hutbe olmaksızın cuma namazı sahih değildir.⁷ Bayram namazlarında ise hutbe sünnettir.⁸ Kūsûf ve istiskâ namazlarında hutbe irad edililmeyeceği konusunda mezheplerin farklı yaklaşımları söz konusudur.

Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî bilginler kūsûf namazında hutbe irad edilmeyeceği kanaatindedirler.⁹ Ancak Mâlikîler diğerlerinden farklı olarak kūsûf namazından sonra cemaate nasihat içeren bir konuşma yapmanın mendup olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁰ Buna karşın Şafililer kūsûf namazında hutbe irad edilmesinin sünnet olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹¹ İstiskâ namazında ise Ebû Hanîfe (ö. 150/767) hutbenin olmadığını iddia ederken; Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed'in (ö. 189/805) de içlerinde yer aldığı cumhur ulema bu namazda hutbe irad edilmesi gerektiği kanaatindedir.¹²

Tüm bu aktarımlardan hutbenin, namazın türüne göre farz veya sünnet olarak hükme bağlandığı ve hutbeyi dinlemekle ilgili hükümlerin de namazın türüne göre farklılık arz ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca hutbeyi dinlemek, hutbenin sıhhati için zorunlu bir şart değildir. Diğer bir ifadeyle cemaatin hutbeyi dinlememesi hutbenin sıhhatine engel teşkil etmemektedir.¹³

Cuma hutbesi ile diğer hutbeler arasında ayırım yapmak gerektiğini daha önce ifade etmiştik. Bu bağlamda cuma hutbesini dinlemekle ilgili

⁷ Kâsânî, *Bedâ'î 'u s-sanâ'î*, 2/198; Ebû'l-Berakât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed ed-Derdîr, *eş-Şehu's-sagîr alâ Akra'bi'l-mesâil ilâ mezhebi'l-İmâm Mâlik*, thk. Abdülbâkî b. Muhammed b. İbrâhîm (Beyrut: Dâru İbnü Hazm, 2013), 2/717; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Minhâcut-tâlibîn*, thk. Abdurrezâk Şehhur el-Necm (Dımaşk: Dâru'l-Fayhâ, 2013), 150; Mansûr b. Yûnus el-Buhûtî, *Keşşâfu'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*, thk. Muhamed Emîn ed-Dimnâvî (Beyrut: Ale-mü'l-Kütüb, 1997), 1/510.

⁸ Abdullah b. Muhmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, thk. Hâlid Abdurrahmân el-Âk (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1998), 1/113; Nevevî, *Minhâcut-tâlibîn*, 166; Derdîr, *eş-Şehu's-sagîr*, 2/763; Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed Mu-vaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011), 2/241.

⁹ Burhânüddîn Ebû'l-Hasen Alâ b. Ebî Bekr el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Muhammed Adnân Dervîş (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.), 1/106; Ahmed b. Muhammed es-Sâvî, *Bulgatü's-sâlik li-Akrebi'l-mesâlik*, thk. Muhammed İbrâhîm el-Mübârek (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013), 2/769; Buhûtî, *Keşşâfu'l-kınâ'*, 1/536.

¹⁰ Derdîr, *eş-Şehu's-sagîr*, 2/769.

¹¹ Nevevî, *Minhâcut-tâlibîn*, 171.

¹² Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/106-107; Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/286; Derdîr, *eş-Şehu's-sagîr*, 2/773; Nevevî, *Minhâcut-tâlibîn*, 173.

¹³ Sâvî, *Bulgatü's-sâlik*, 2/718; Muhammed b. Velî b. Rasûl el-İzmîrî, *Kemâlû'd-dirâye ve cem'u'r-rivâye ve'd-dirâye min şurûhi Mülteka'l-ebhur*, thk. Muhammed Mustafa el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017), 2/136.

mezhepler arasında iki farklı yaklaşım olduğu görülmektedir. Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinde hutbeyi dinlemek vaciptir. Bu dinleme, cuma namazının kemaliyle ilişkilendirilmiştir.¹⁴ Şafî mezhebinde ise hutbeyi dinlemek sünnettir. Esasında Şafî'nin (ö. 204/820) de kadîm görüşü cuma hutbesinin vacip olduğu yönündedir. Şafî bilginler, Şafî'nin sonraki görüşünün daha isabetli olduğu yönünde karar kılmıştır.¹⁵ Cuma hutbesini dinlenmenin vacip olduğu yönünde görüş beyan eden mezhepler, “*Kur’ân okunduğunda onu dinleyin ve susup kulak verin ki size merhamet edilsin*”¹⁶ ve “*Allah’ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın*”¹⁷ âyetlerini delil getirmişlerdir. Her ne kadar *Ahkâmu’l-Kur’ân* literatüründe ilk âyet ile kastedilenin bizatihi Kur’ân’ın kendisi olduğu söylene de şâz bir görüşe göre hutbenin kastedildiği de ileri sürülmüştür. Bu görüşe göre âyetteki “dinleme” emri beş vakit namazla birlikte cuma ve bayram namazlarında kıraat edilen Kur’ân’ı içerdiği gibi, hutbeyi dinlemeyi de kapsamaktadır.¹⁸ Bunun yanında diğer âyetteki “zikir” ifadesini cuma hutbesi olarak yorumlamışlardır.¹⁹ Hutbeyi dinlemenin vacip olduğu yönündeki hükmün verilmesinde salt ilgili âyetler değil; namaz kılmayı, konuşmayı ve sadece hutbeyi dinlemeye odaklanmayı tavsiye eden hadislerin de önemli etkisi vardır. Söz gelimi Şafî'nin kadim görüşünde cuma hutbesini dinlemek vacip, cedid görüşünde ise sünnettir. Kadîm görüşe göre hutbeyi dinlemenin vacip olmasının delili A’râf Sûresinin 204. âyeti ve hutbe okunurken bir kimsenin yanında konuşana sus demesinin lağv olduğunu ifade eden hadistir.²⁰ Ancak zikri geçen âyetteki dinleme emrinin nedbe yorumlanması

¹⁴ Kâsânî, *Bedâ’i u’s-sanâ’i*, 2/202; Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğni*, 2/165; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdîrrahmân Hattâb, *Mevâhibu’l-celîl li şerhi Muhtasari Halil*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1995), 2/530.

¹⁵ Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebir fi fikhî mezhebi’l-İmâmî’s-Şafî’i*, thk. Alî Muhammed Mu’avvad - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1994), 2/445; Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc ilâ ma’rifeti ma’ânî elfâzi’l-Minhâc*, thk. Muhammed Tâmir - Şerîf Abdullâh (Kâhire: Dâru’l-Hadis, 2006), 1/632.

¹⁶ el-A’râf 7/204.

¹⁷ el-Cuma 62/9.

¹⁸ Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1405), 4/215; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 2/366; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2006), 9/431.

¹⁹ İbn Rüşd el-Hafîd, *Bidâyetü’l-müctehid*, 1/285.

²⁰ Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût - ‘Âdil Muşşid v.dğr. (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1421/2001), 35/209, 36/60; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. ‘Alî el-Hüsevcirdî el-Beyhaqî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. ‘Abdullâh et-Turkî (b.y.: Merkezi Hicr, 1432/2011), 6/359.

cedid görüşe göre hutbeyi dinlemenin sünnet olarak hükme bağlanmasının esas gerekçesidir. Ayrıca Hz. Peygamber'in hutbe irad ederken konuştuğu ve konuşulmasına müsaade ettiği hadisler,²¹ Şafî'nin hutbeyi dinlemenin sünnet olduğu hükmünü vermesinin bir diğer delilidir.²²

Hutbeyi dinlemenin hükmü kapsamında serdedilen meselelerden biri de hutbe esnasında cemaatin nereye döneceğiyle ilgilidir. Zira hutbe okunurken kıbleye mi yoksa hatibe mi yönelmek gerektiği sorusu gündeme gelmiştir. Bu kapsamda imama dönerek hutbeyi dinlemenin sünnet, hatta vacip olduğu yönünde görüşler vardır.²³ İslâm âlimleri hutbeyi dinlemenin hükmü hususunda oldukça hassas davranmışlardır. Nitekim cemaatin hutbe esnasında nasıl oturması gerektiği meselesi de hutbeyi dinlemekle ilişkilendirilmiştir. Bu, hutbeyi dinlemeyle ilgili nassların gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak; asgari düzeyde cemaatin dizleri dikip eller ile dizleri bağlayarak oturmak anlamına gelen ihtiba pozisyonunda oturmasına ruhsat verenler olmuştur.²⁴ Ancak bu tür oturuşu yasaklayan rivayetlerden dolayı hutbe esnasında namazdaki gibi oturmak gerektiği de söylenebilir.²⁵ Ancak oturma adabına riayet etmek şartıyla muayyen bir oturma biçiminin olmadığı ifade edilebilir.

Cuma hutbesini dinlemekle ilgili zikri geçen muhtelif hükümlerin yanında, sair hutbeleri dinlemenin hükmünün sünnet olduğunda ittifak edildiği söylenebilir. Nitekim fukahanın kahir ekseriyeti, cuma namazı dışındaki diğer hutbeleri dinlemenin vücûbiyetinden bahsetmemiştir. Bu durum, cuma hutbesi hakkında ileri sürülen yasakların diğer hutbeler için geçerli olup olmadığı tartışmalarını da gündeme getirmektedir.²⁶ Dolayısıyla cuma dışındaki diğer hutbeler bizatihi kendileri sünnet olduğundan dinlemeye, konuşmaya ve namaz kılmaya dair hükümler cuma hutbesi için söz konusu olan bu hutbelerde tartışma konusu edilmemiştir.²⁷

2. Hutbe Esnasında Namaz Kılma Meselesi

Hutbe esnasında namaz kılma meselesiyle ilgili muhtelif rivayetler

²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/363; Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selîm 'Esed ed-Dârânî (b.y.: Dâru'l-Muğni, 1412/2000), "Salât", 372; Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004), 2/325.

²² Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, 1/632.

²³ Kâsânî, *Bedâ'i'ü's-sanâ'i'*, 2/202; Hattâb, *Mevâhibu'l-celil*, 2/530.

²⁴ Hattâb, *Mevâhibu'l-celil*, 2/546.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "İkâmetü's-salat", 96; Ebû Dâvûd, "Salat", 233; Tirmizî, "Cuma", 18.

²⁶ Malîkî mezhebinde cuma hutbesi esnasında konuşma yasağının bayram ve istiska hutbelerinde de söz konusu olduğu şeklinde görüşler bulunmaktadır. Bk. Hattâb, *Mevâhibu'l-celil*, 2/549.

²⁷ Aynî, *el-Binâye*, 3/374; Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğni*, 2/241.

farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu rivayetlerin sadece hutbe esnasında namaz kılma meselesiyle ilgili olduğunu söylemek mümkün değildir. Pek çok rivayette namaz kılma ve konuşma meseleleri birlikte yer almaktadır. Biz, konunun daha iyi anlaşılması için namaz kılma ile konuşma meselelerini iki ayrı başlık altında zikretmeyi daha uygun buluyoruz. Bu doğrultuda her iki konuyu da ihtiva eden rivayetleri “hutbe esnasında namaz kılma meselesiyle ilgili rivayetler” başlığının altında nakledecek, okuyucuyu yormamak ve araştırmanın odak noktasını kaçırmamak için ihtiyaç duyulduğunda rivayetlere atıfta bulunmakla iktifa edeceğiz.

2.1. Rivayetler

Hutbe anında namaz kılınmasına ruhsat veren rivayetlerin yanı sıra, bu uygulamayı yasaklayan rivayetler de mevcuttur. Konuyla ilgili en meşhur hadislerden biri “Süleyk hadisi” olarak bilinmektedir. Rivayete göre Gatafanlı Süleyk Hz. Peygamber minber üzerindeyken mescide gelmiş ve namaz kılmadan oturmuştur. Resûl-i Ekrem ona iki rekât namaz kılıp kılmadığını sormuş, ardından “Kalk ve iki rekât namaz kıl” demiştir.²⁸ Rivayetin başka bir formunda Resûl-i Ekrem, “Cuma günü imam hutbe okurken biriniz (mescide) gelecek olursa, hafif (kısa) iki rekât namaz kıldıktan sonra otursun” buyurmuştur.²⁹

Ebü Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) tarafından nakledilen benzer bir rivayete göre, Hz. Peygamber cuma günü minberde hutbe irad ederken üzerinde eski ve yıpranmış kıyafetler bulunan bir adam mescide girer. Mahcubiyet içinde mescidin kapısına yakın bir yerde oturan bu adam, Hz. Peygamber’in dikkatini çeker. Hz. Peygamber, adamın kendisine yaklaşmasını ve oturmadan önce iki rekât namaz kılmasını talep eder. Bu durum üç cuma arka arkaya tekrarlandığında, Hz. Peygamber bu kişiye sadaka verilmesini emir buyurur. Cuma namazı için toplanan cemaat, üzeri perişan haldeki bu adamı gördüklerinde, kendi giysilerinden verdiler. Hz. Peygamber, bu kıyafetlerden sadece iki tanesini almasını söyler. Daha sonra insanlara tekrar sadaka vermelerini emreder. Cemaat, yine kıyafetlerini atmaya başlar, ancak daha önce sadaka alıp iki elbisesi olan adam, bir elbisesini tasadduk eder. Bu durumu görünce Hz. Peygamber, onun bu davranışını uygun görmeyerek kendisinin ihtiyaç sahibi olduğunu ifade eder ve verdiği elbiseyi geri almasını ister.³⁰

²⁸ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-saîih*, thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Cuma”, 58; Ebü Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Salât”, 72.

²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/363; Dârimî, “Salât”, 372; Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/325.

³⁰ Tirmizî, “Cuma”, 15; İbn Mâce, “İkâmet”, 87.

Zikri geçen rivayetler hutbe anında namaz kılınabileceğine ve hatta kılınması gerektiğine dair delil olarak ileri sürülebilir. Zira Hz. Peygamber'in Süleyk'e ve üstü başı perişan mescide gelen adama namaz kılmalarını öğütleyerek diğer insanlara imam hutbedeyken namaz kılınabileceğini talim ettiğini söylemek mümkündür. Ancak buna mukabil, Hz. Peygamber'in zikri geçen şahıslara namaz kılmalarını emredip ardından hutbeyi kesmiş olması ve insanlara mescide geldiklerinde nasıl davranmaları gerektiğini öğrettikten sonra hutbesine kaldığı yerden devam etmiş olması da muhtemeldir. Bu ihtimal göz önünde tutulduğunda imam hutbesine ara verdiğinde namaz kılınabileceği, ancak hutbe verdiği süre zarfında namaz kılınmayacağı sonucu çıkacaktır. Nitekim imam hutbe irad ederken namaz kılmayıp oturmak gerektiğine dair nakledilen bir rivayet de bu durumu teyit etmektedir.

Rivayete göre ahabdan bir adam cuma günü mescide geç kalmış; ancak buna rağmen insanların omuzlarının üzerinden geçerek ön saflara doğru ilerlemiştir. Bunu gören Resûl-i Ekrem "Otur. Zira sen hem geç kaldın hem de insanlara rahatsızlık veriyorsun" buyurmuştur.³¹ Bu rivayette daha önceki hadislerin aksine bir tutum görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in mescide sonradan gelen adama oturması gerektiğini ifade ederek namaz kılmayı emretmemesi dikkat çekicidir.

Söz konusu belirsizlik ve yoruma açık durum erken dönem uygulamalarına da yansımıştır. Şa'bî (ö. 104/722) bir defasında Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) imam hutbe irad ederken mescide geldiğini ve namaz kıldığını görünce oldukça şaşırmıştır. Zira Şa'bî, Kâdî Şüreyh'in (ö. 80/699 [?]) mescide geldiğinde imam hutbedeyse namaz kılmayıp oturduğunu bilmektedir ve Hasan-ı Basrî'nin buna muhalefet etmesi dikkatini çekmiştir.³² Bu bakımdan sadece rivayetlerden hareketle hutbe esnasında namaz kılma meselesine dair kesin bir hükme varmak oldukça zor görülse de bu uygulamalarda adı geçen şahısların mescide sonradan gelenler olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla kıldıkları namazın tahiyetü'l-mescid namazı olma ihtimali üzerinde de durmak gerekmektedir.

Esasında hutbe esnasında Hz. Peygamber'in kılınmasını istediği namazın

³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/221, 240; İbn Mâce, "İkâmet", 89; Ayrıca bk. Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr (el-Müsned)*, thk. Mahfuzurrahman Zeynullah v.dğr. (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm, ts.), 8/432; Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nîsâbü'rî İbn Huzeyme, *Şahîhu İbni Huzeyme*, thk. Muhammed Muştafâ el-'A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1424/2003), 3/156; Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh 'ale'l-tekâsîm ve'l-envâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût, thk. Mehmet Ali Sönmez - Halis Aydemir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 3/278.

³² Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef fi'l-eḥâdîs ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 4/131.

tahiyyetü'l-mescid namazı olup olmadığı hususundaki belirsizlikler söz konusu haberlere dair tartışmaların odağında yer almaktadır. Zira Hz. Peygamber'in, "Sizden biri mescide girdiğinde oturmadan önce iki rekât namaz kılın" ifadeleriyle tahiyyetü'l-mescid namazına vurgu yaptığı bilinmektedir. Ancak ilgili rivayetten hutbe esnasında tahiyyetü'l-mescid namazı kılınabileceğine dair hükmün çıkartılabilmesi için söz konusu ifadeler her durumda geçerli olmalıdır. Başka bir deyişle, hangi vakit diliminde olduğu fark etmeksizin tahiyyetü'l-mescid namazı kılınabilir mi sorusunun cevabını aramak gerekecektir. Bu soruya müspet cevap verildiğinde namaz kılmanın yasaklanmış olduğu hutbe esnası gibi zaman dilimlerinde tahiyyetü'l-mescid namazı kılmakta bir beis olmaması gerekmektedir. Tahiyyetü'l-mescid namazıyla ilgili rivayetlerin, imamın hutbeye çıkmasıyla namaz kılmayı yasaklayan haberler kapsamına dâhil edilip edilmeyeceği esas tartışma konusudur. Dolayısıyla, söz konusu yasağı tahiyyetü'l-mescid namazıyla tahdit etmek isabetli olmayacaktır.

Hutbe esnasında namaz kılmaya ruhsat veren söz konusu rivayetlerden ortaya çıkan bir diğer sonuç da imam hutbeye çıkmadan önce camiye gelenlerin hutbe esnasında namaz kılamayacakları hususunda herhangi bir ihtilaf olmadığıdır. Zira hutbe esnasında namaz kılınabileceği sonucunu çıkartmanın mümkün olduğu rivayetlerin tamamında muhatabın sonradan mescide gelenler olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla rivayetlerden imam hutbeye çıkmadan önce kerahet vakti dışında mescide gelenlerin tahiyyetü'l-mescid namazının yanında muhtelif nafile namazları da kılabilirler anlaşılmaktadır. Bunun yanında yine rivayetlerden imam hutbeye çıktıktan sonra tahiyyetü'l-mescid namazı dışındaki nafile namazların kılınmayacağı anlaşılmaktadır.

2.2. Görüşler

Cuma hutbesini dinlemenin hükmü, fukahanın hutbe esnasında namaz kılınıp kılınmayacağına dair görüşlerinde etkili olmuştur. Hz. Peygamber'in mescide giren kimsenin iki rekât da olsa tahiyyetü'l-mescid namazı kılması yönündeki tavsiyeleri hutbe okunurken mescide giren kimsenin bu namazı kılmasının uygun olup olmadığına dair iki farklı kanaatin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hanefîler ve Mâlikîler hutbe esnasında tahiyyetü'l-mescid namazı da dâhil olmak üzere hiçbir namazın kılınmayacağı görüşüne sahiptirler. Şafîîler ve Hanbelîler ise hutbe esnasında sadece tahiyyetül-mescid namazının kılınabileceği kanaatinde dirler.

2.2.1. Hanefî ve Malîkîler'in Görüşü

Hanefîler ve Mâlikîler imam hutbe okurken mescide giren kimsenin namaz kılamayacağını ve doğrudan hutbeye kulak vermesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Bu doğrultuda Hanefîler hutbe iradı esnasında namaz

kılmanın mekruh olduğunu ifade ederken;³³ Mâlikîler haram olduğunu söylemişlerdir.³⁴ Hanefîler hutbe esnasında namaz kılmanın mekruh olduğu görüşüne A‘râf Sûresinin 204. âyetindeki dinleme emrini ve hutbe esnasında namaz kılma ile konuşmanın yasaklandığı rivayetleri delil kabul etmişlerdir. Bunun yanında hutbeyi dinlemenin vacip olduğunu; dolayısıyla sünnet hükmündeki tahiyetü’l-mescid namazını kılmak suretiyle dinlenmesi vacip olan hutbenin terk edilemeyeceğini ifade etmişlerdir.³⁵

Hanefî bilginler kendilerine karşı görüş beyan edenlerin delil olarak öne sürdüğü Süleyk hadisini iki farklı şekilde yorumlamışlardır. Bunlardan ilki, bu rivayetdeki hâdisenin A‘râf Sûresinin 204. âyeti nâzil olmadan evvel gerçekleştiği ve âyetin nüzûlüyle dinleme emrinin namaz kılma hükmünü nesh ettiği şeklindedir. Diğer bir yoruma göre ise Hz. Peygamber’in hutbe esnasında mescide giren bir kişinin namaz kılması gerektiğine dair emrinin Süleyk’e mahsus bir hüküm olduğudur.³⁶ Mâlikîler de Hanefîlerin zikri geçen her iki yorumuna iştirak etmişler; ancak onlardan farklı olarak imam hutbe irad etmeye başladığı andan itibaren mescidde bulunan veya mescide henüz giren kimsenin namaz kılmasının “haram” olduğu hükmüne varmışlardır.³⁷

İmam hutbe irad etmeye başladığı andan itibaren mescidde bulunan ya da mescide sonradan giren kişilerin durumları hususunda her iki mezhep arasında ihtilaf olmadığı söylenebilir. Ancak henüz imamın hutbeye başlamadığı veya başlamak üzere olduğu esnada namaz kılma hususunda iki ekol arasındaki küçük farklılıklardan söz etmek mümkündür. Hanefîler imam minbere çıkmadan önce namaz kılmakta bir beis görmemişler; namaz kılma yasağının imamın minbere çıkmasıyla başlayacağını söylemişlerdir.³⁸ Mâlikîler ise Hanefîlerden farklı olarak cuma günü ilk ezanla birlikte mescidde hazır bulunan ve toplumun itibar ettiği kimsenin namaz kılmasını mekruh görmüşlerdir. Ancak ilk ezanla birlikte mescide giren kişiyi bu hükmün dışında tutmuşlardır. Bununla birlikte imam hutbeye çıkmış fakat henüz hutbe irad etmeye başlamamışsa hem mescidde bulunan hem de yeni gelen kimseye namaz kılmayı mekruh saymışlardır.³⁹

³³ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/112.

³⁴ Hattâb, *Mevâhibu’l-celil*, 2/551.

³⁵ Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-sanâ’i’*, 2/202-203; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/112; Aynî, *el-Binâye*, 3/334-335.

³⁶ Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-sanâ’i’*, 202-204.

³⁷ Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Karâfî, *ez-Zahîre*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1994), 2/346.

³⁸ Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/101.

³⁹ Derdîr, *eş-Şehu’s-sagîr*, 2/739.

2.2.2. Şafîî ve Hanbelîlerin Görüşü

Şafîî mezhebinde imam hutbeye çıktığı andan itibaren nafile namaz kılmak mekruhtur. Bununla yetinmeyen Şafîî bilginler imamın minbere çıkmasıyla birlikte namaz kılınamayacağı hususunda icmâ olduğunu da ifade etmişlerdir. Diğer bir deyişle, imam hutbeye çıkmadan önce namaz kılmaya başlayan kişiler için imamın hutbeye çıkmasıyla namaz yasağı başlamıştır. Bu durumda namaza başlamış olan kişiler en kısa haliyle namazı tamamladıktan sonra; namaza henüz başlamayan kişiler ise doğrudan hutbeye odaklanırlar.⁴⁰ Fakat hutbe okunduğu esnada bir kişi mescide girerse tahiyetü'l-mescid namazı kılması gerektiği, aksi halde kerahete düşeceği kanaatindedirler.⁴¹ Böylece tahiyetü'l-mescid namazını hutbe yasakları kapsamında değerlendirmemişlerdir.

Şafîîlerin kanaatlerine benzer bir yaklaşım Hanbelîlerde de söz konusudur. Onlar da tahiyetü'l-mescid namazını hutbe yasakları kapsamında görmemişler; ancak bu namazın kılınması gerektiğini, kılınmaması halinde mekruh işleneceğini düşünmüşlerdir. Ayrıca mescide bulunan kimsenin, mescide daha önce giren kişiden farklı olarak, imam minbere çıktığı andan itibaren namazı kesmesi gerektiği görüşündedirler.⁴² Hem Şafîîlerin hem de Hanbelîlerin tahiyetü'l-mescid namazını hutbenin yasakları dışında tutmaları “Cuma günü imam hutbe okurken biriniz (mescide) gelecek olursa, hafif (kısa) iki rekât namaz kıldıktan sonra otursun”⁴³ rivayetine dayanmaktadır.⁴⁴

Bu aktarımlardan hareketle hutbe esnasında namaz kılma meselesine dair bir kanaat belirtme gerekliliği vardır. Ancak biz, bunun yanında hutbe esnasında konuşma meselesine dair Hz. Peygamber’in yasaklamalarını da incelemenin ve akabinde araştırmamızın sonuç bölümünde bir kanaat belirtmenin daha isabetli olduğu kanaatindeyiz.

3. Hutbe Esnasında Konuşma Meselesi

3.1. Rivayetler

Hutbe anında konuşulabileceğine delalet eden rivayetler olduğu gibi, bunun aksini ifade eden rivayetler de vardır. Hutbe esnasında konuşulabileceğine delil olan rivayet şu şekildedir: “Cuma günü Hz. Peygamber hutbe irad ettiği sırada minberin karşısındaki kapıdan mescide giren bir adam Resûl-i Ekrem’in karşısına dikilip ‘Ya Resûlallah mallar telef oldu, çareler tükendi. Allah’a dua etsen de yağmurla imdadımıza

⁴⁰ Nevevî, *el-Mecmû* ‘, 4/298.

⁴¹ Nevevî, *el-Mecmû* ‘, 4/299.

⁴² Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/165.

⁴³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/363; Dârimî, “Salât”, 372; Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/325.

⁴⁴ Nevevî, *el-Mecmû* ‘, 4/298; Buhûtî, *Keşşâfu'l-kınâ* ‘, 1/523-524.

yetiŝse’ şeklinde talepte bulundu. Resûl-i Ekrem ise ellerini göğ’e kaldırıp Rabbine yağmur yağdırması için tazarru etti.” Olayın sonrasını anlatan Hz. Enes (ö. 93/711-12) şöyle devam etmektedir: “Allah’a yemin olsun ki gökte ne bir bulut ne de bir bulut parçası görünüyordu. Sel’ tepesinin arkasından bir bulut çıktı. Göğün ortasına gelince etrafı yayıldı ve ardından yağmur yağmaya başladı. Bir hafta boyunca güneŝi göremedik. Sonra ertesi cuma bir adam mescidin kapısından içeri girerek ‘Ya Resûlallah mallar telef oldu, çareler tükendi. Allah’a dua etsen de yağmur dursa’ şeklinde talepte bulundu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘Allah’ım üzerimize değil, etrafımızdaki büyük ve küçük tepelere yağdır’ şeklinde dua etti. Akabinde yağmur kesildi ve o adam mescidden ayrılırken güneŝli bir hava hâkimdi.”⁴⁵

Söz konusu haber, hutbe esnasında konuşmanın serbest olduğuna dair bir delil olarak kabul edilebilir. Ancak ilgili rivayetten hareketle hutbe esnasında konuşma iznini mutlak görerek her halükârda konuşmaya ruhsat verildiğini iddia etmek mümkün değildir. Zira cuma hutbesi içeriğ-i itibarıyla topluma irŝatta bulunulan bir ibadettir. Bu durumda ilgili rivayetten hareketle lüzumu halinde hutbe esnasında konuşmanın mümkün olduğu ileri sürebilir. Buna mukabil, hutbeyi titizlikle dinlemek ve hutbe esnasında hiçbir şekilde konuşmamak gerektiğine dair muhtelif rivayetler de azımsanmayacak düzeydedir.

Hutbeyi güzelce dinlemek gerektiğ-i hususunda pek çok rivayet vardır. Ebû Hüreyre (ö. 58/678) tarikiyle nakledilen bir haberde “İmam hutbe okurken arkadaŝına ‘dinle’ diyecek olursan ‘boŝ söz etmiş’ olursun” buyrulmaktadır.⁴⁶ Bu rivayet ve diğ-er tüm tariklerinde dikkatimizi çeken iki nokta vardır. Bunlar “dinle” diye tercüme ettiğ-imiz اُصِتْ ifadesiyle “boŝ söz” şeklinde tercüme ettiğ-imiz لَعُوْ ifadeleridir. Dinlemek; sesli uyarınları anlamak ve algılamak için kullanılan ve iletişim sürecinde önemli rolü bulunan bir kelimedir. Ancak dinlemek, sadece duyduklarını iŝitmek değildir. Aynı zamanda karşı tarafı anlamaya çalışmayı ve iletişimdeki incelikleri fark etmeyi içerir. Nitekim hadislerde cuma hutbesi esnasında susmak ile dinlemenin sevabı bir görölse de her ikisinin birbirinden ayrı kategorilerde zikredilmesi dikkat çekicidir.⁴⁷ Lağv ise; anlamsız, mânasız ve gayesiz hareket etme biçimidir. Söz konusu lafızlardan hareketle Hz. Peygamber’in

⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘ fi el-Buhârî, *el-Câmi‘u ŝ-ŝaħîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “İstiska”, 6, 7, 9; Müslim, “İstiska”, 8.

⁴⁶ Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Vehb el-Mıŝrî el-Ğureŝî İbn Vehb, *el-Muvaŝŝâ‘*, thk. Hişâm İsmail eŝ-ŝinî (Demmâm: y.y., 1420/1999), 80; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 3/222, 223; Aħmed b. Ğanbel, *el-Müsned*, 15/74; Dârimî, *Sunenu‘d-Dârimî*, 2/969, 970; Buhârî, “Cuma”, 34; Müslim, “Cuma”, 3; İbn Mâce, “İkâmet”, 86; Ebû Dâvûd, “Salât”, 234; Nesâî, “Cuma”, 22.

⁴⁷ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvaŝŝâ‘*, nşr. Muhammed Fu‘âd ‘Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi‘t-Turâsi‘l-Arabî, 1985), “Cuma”, 7.

hutbe esnasında lüzumsuz her türlü davranışı nehy ettiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan hutbenin özü ve konusu dışındaki her türlü davranış lağv kapsamına girer.

Söz konusu aktarımların mefhum-ı muhalifinden hareketle hutbe esnasında lağv etmemek; başka bir ifadeyle sadece anlamı, mânası ve gayesi olan ifadeleri dile getirmekte bir beis olmadığı düşünülebilir. Ancak “İmamın minbere çıkması namazı, hutbeye başlaması konuşmayı sonlandırır”⁴⁸ rivayeti ve hutbe anında çakıl taşlarıyla oynamanın dahi lağv kabul edildiği haberi bu düşüncenin isabetli olmadığını gösterir.⁴⁹ Buna ilave olarak erken dönem uygulamaları tetkik edildiğinde de hutbeyi dinlemek gerektiği hususundaki hassasiyetin ölçüsü daha net anlaşılır. Nitekim bir rivayete göre Alkame’ye (ö. 62/682) imam hutbe verdiği esnada konuşup konuşmadığı sorulmuş, o da buna menfi cevap vermiştir. Orada bulunan bir adam, “İmam hutbe irad ederken Kur’an-ı Kerîm’den mutat hale getirdiğim hizbimi okuyabilir miyim?” diye sormuş, Alkame ise “Bu sana zarar verir, ancak zarar vermemesini umarım” şeklinde cevap vermiştir.⁵⁰ Bu rivayet hutbe irad edilirken, hutbeyi dinlemek dışında hiçbir şeyle meşgul olmama hususundaki hassasiyetin en net örneklerinden biridir.

Cumanın faziletine işaret eden rivayetlerde de hutbeyi güzelce dinlemek gerektiği vurgusunun yer alması dikkat çekicidir. Konuyla ilgili rivayetleri bir araya getirdiğimizde Resûl-i Ekrem; Müslümanların cuma günü güzelce abdest aldıktan ya da guslettikten sonra ağız bakımını yapmasını ve varsa kokusunu sürünmesini, en güzel elbiselerini giyinmek suretiyle insanların omuzlarının üzerinden atlayıp eziyet etmemek için mümkün olan en erken vakitte mescide giderek ibadetle meşgul olması gerektiğini ifade etmiştir. Tüm bunlara ilaveten imam hutbeye çıktıktan sonra güzelce dinlemenin iki cuma arasındaki küçük günahlara keffaret olacağı vurgulanmıştır.⁵¹ Mezkûr rivayetler genel olarak tetkik edildiğinde, Hz. Peygamber’in cumanın sosyal ilişkileri güçlendirmek gibi bir yönü olduğu için insanlara nezaket, zarafet ve taharet hususunda daha titiz davranmaları

⁴⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta’*, “Cuma”, 7.

⁴⁹ İbn Huzeyme, *Şaḥîḥu İbni Huzeyme*, 3/128; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me’ârifî'n-Nizâmiyye, 1925), 3/321.

⁵⁰ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdf el-Hacrî el-Misrî et-Tahâvî, *Şerḥu Müşkili'l-âşâr*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1994), 1/370.

⁵¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1999), 4/120; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 1/304, 308; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/30, 16/338, 17/445, 18/292, 34/321, 38/547, 39/123, 133; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu’cemu'l-evsat*, thk. Târik İvedullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1995), 2/312; 7/135.

gerektiği tavsiyesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna ilaveten cumanın toplumsal disiplin açısından terbiye edici bir fonksiyona sahip olduğu ve Hz. Peygamber’in Müslümanları bu konuda da eğittiği görülmektedir. Hz. Peygamber’in cuma günü mescide geç kaldığı için cemaatin omuzlarının üzerinden geçerek ilerleyen kişiye hitaben “Otur. Hem geç kaldın hem de insanları rahatsız ediyorsun” şeklindeki ifadeleri bu duruma örnek gösterilebilir.⁵² Dolayısıyla zikri geçen rivayetlerde insanların omuzlarını birbirinden ayırarak ön safa geçmek suretiyle veya hutbe anında konuşarak ya da namaz kılarak etraftaki insanların dikkatini dağıtmamak gerektiği hususundaki tavsiyeleri toplumsal disiplin açısından değerlendirilmesi mümkündür.

Hutbe esnasında konuşma yasağı, sahâbe arasında muhtelif tartışmalara sebep olmuştur. Bunlardan biri Ebü’d-Derdâ’ (ö. 32/652 [?]) ve Übey b. Kâ’b (ö. 33/654 [?]) arasında yaşanmıştır. Bu rivayete göre Resûlullah hutbe irad ettiği esnada bir âyet okumuş ve Ebü’d-Derdâ’, Übey b. Kâ’b’a sözü edilen âyetin ne zaman nâzil olduğunu sormuştur. Übey b. Kâ’b ise bu soruya cevap vermeyerek hutbeyi dinlemeyi tercih etmiş ve Hz. Peygamber’in hutbesi nihayete erdikten sonra Ebü’d-Derdâ’ya hitaben, “Lağv etmen sebebiyle cumadan sana bir şey kalmadı” demiştir. Ebü’d-Derdâ’ bu durumu Allah’ın elçisine arz etmiş ve Resûl-i Ekrem, “(Übey b. Kâ’b) doğru söylemiş. İmamın konuştuğunu işittiğinde konuşması bitinceye kadar onu dinle” buyurmuştur.⁵³ Söz konusu rivayette “imam konuştuğunda dinlemek gerektiği” vurgusu dikkat çekicidir. Zira bu ifadelerden hutbe esnasında konuşmama vurgusunun imamın konuşmasıyla takyid edildiği düşünülebilir. Hadisler mâna ile nakledildiği için sadece bu lafızlardan hareketle böyle bir hükme varmanın yanıltıcı olabileceği iddia edilebilir. Ancak bunu destekleyen erken dönem uygulamalarında müezzin ezan okurken, imam hutbeye çıkıncaya kadar konuşmanın devam ettiği görülmektedir.⁵⁴ Nitekim Salebe b. Ebî Mâlik el-Kurazî (ö. 91/710) imamın minber üzerinde oturmasının namaz kılmayı, hutbe irad etmeye başlamasının ise konuşmayı bitireceğini haber vermektedir. O, Hz. Ömer’in minbere oturduğu anda müezzin susuncaya kadar cemaatin kendi arasında konuşmasını; ancak Hz. Ömer ayağa kalktığında her iki hutbesini bitirinceye kadar hiçbir kimsenin konuşmamasını buna delil getirmektedir.⁵⁵

⁵² Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Müsned*, 29/221, 240; İbn Mâce, “İkâmet”, 88; Bezzâr, *el-Müsned*, 8/432.

⁵³ Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Müsned*, 35/209, 36/60; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 6/359.

⁵⁴ Ebû Bekr ’Abdürrezzâk, *el-Muşannef fi’l-ḥadîs*, nşr. Heyet (Kahire: Dâru’t-Te’sîl, 2015), 3/484; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 6/394.

⁵⁵ ’Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 3/484.

3.2. Görüşler

Dört mezhebin hepsinde hutbe esnasında konuşmanın yasak olduğu beyan edilmiştir. Fakat mezhepler, konuşmanın yasak olduğunu ifade ederken hüküm bağlamında bu fiili mekruh ve haram olmak üzere iki farklı hükme tabi kılmışlardır. Konuşmayla ilgili olarak akla ilk gelen husus bireylerin kendi arasında konuşmalarıdır. Bu konuşma Hanefî ve Şafîlilere göre “mekruh” olarak hükme bağlanırken; Mâlikîler ve Hanbelîlere göre ise “haram” olarak belirlenmiştir. Fıkıh kaynaklarında kişilerin keyfî konuşmalarının yasak olduğuna dair bir ihtilaf yoktur. Ancak selam verme, selama karşılık verme, hapşıranın hamdetmesi, hapşırana diğer kimselerin rahmet duasında bulunması, Hz. Peygamber’in ismi geçtiğinde ona salavat getirilmesi ve kişinin doğrudan imama bir husus sorması gibi konularda farklı yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Bu hususta her ekolü kendi iç bütünlüğünde değerlendirebilmek adına görüşleri ayrı ayrı tetkik etmenin daha faydalı olacağı kanaatindeyiz.

3.2.1. Hanefîlerin Görüşü

Hanefî mezhebinde hutbe esnasında selam verene icabet etmek, hapşırana rahmet dileğinde bulunmak mekruhtur. Ebû Yûsuf’tan aktarılan bir görüşe göre bu durum mekruh kapsamında değildir. Her iki duruma da icabet etmenin gerekliliği kaynaklarımızda ifade edilse de hutbeyi dinlemenin vücûbiyeti bu gereklilikten daha kuvvetli görülmüştür. Bununla birlikte hapşıranın içinden hamdetmesi vacip olan hutbeyi dinleme fiiline bir engel teşkil etmediğinden herhangi bir beis görülmemiştir. Dolayısıyla esas olan hutbenin dikkatli bir şekilde dinlenmesidir. Yine buradan hareketle Hz. Peygamber’in “Adım anıldığı halde bana salavat getirmeyen kimsenin burnu sürtülsün”⁵⁶ şeklindeki ciddi uyarıları hutbe esnasında Resûl-i Ekrem’in adı anıldığında salâtüselâm getirmenin gerekliliği meselesini de gündeme getirmiştir. Bu şiddetli uyarıya rağmen hutbe esnasında Hz. Peygamber’in isminin geçtiği yerlerde ona salavat getirilmeyeceği ifade edilmiştir. Ancak Ebû Yûsuf’tan aktarılan bir görüşe göre bu durum hutbeyi dinlemeye mani olmayacağından kişilerin içlerinden salavat getirebilecekleri aktarılmıştır. Sonuç olarak; hutbe esnasında Ebû Yûsuf’un kanaatleri doğrultusunda bir kişinin hapşırdağında Allah’a hamdetmesi ve Hz. Peygamber’in adı anıldığında salavat getirmesi lafza dökmek kaydıyla caiz görülmüştür.

Hutbe irad edildiği esnada konuşmanın mekruh görülmesinin bir diğer gerekçesi ise “İmam minbere çıktığında namaz ve konuşma yoktur”⁵⁷ ve “Cuma günü melekler mescidlerin kapılarına dururlar ve sırasıyla gelenleri

⁵⁶ Tirmizî, “Davet”, 110.

⁵⁷ Ebû Muhammed Cemâl ed-Dîn ‘Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylaî, *Naşbu’r-râye li-ehâdîsi’l-Hidâyeti me’a Hâşiyetihî buğyeti’l-elme’i fi Tahrici’z-Zeylaî*,

kayıt altına alırlar. İmam hutbeye çıktığında ise defterleri kapatırlar ve hutbeyi dinlemeye koyulurlar”⁵⁸ şeklindeki rivayetlerdir. Meleklerin cumaya gelenleri kayıt altına aldığı bildirilen rivayet, “Dile getirilen hiçbir söz yoktur ki onu kayıt altına alan bir gözetleyici olmasın”⁵⁹ âyetiyle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda ilgili âyet ve hadis hutbe esnasında konuşmanın cuma günü mescide gelen melekleri hutbeyi dinlemekten alıkoyacağı şeklinde de yorumlanmıştır.⁶⁰ Hatta cuma hutbesi sırasında imamın duasına icabet etmek maksadıyla cemaatin ellerini kaldırması ve sesli bir şekilde “âmin” demesi meşru görülmemiştir.⁶¹ İlgili yorum, bu konudaki hassasiyetin en önemli ölçülerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hanefilerde hutbe esnasında konuşma yasağının başlangıcı ile ne zaman nihayete ereceği hususunda Ebû Hanîfe ve İmameyn arasında ihtilaf vardır. Ebû Hanîfe, imamın minbere çıkıp müezzinin ezan okumaya başlamasıyla konuşma yasağının başladığını ve bunun cumanın farzına kadar devam ettiğini ifade etmiştir. İmameyn ise konuşma yasağını imamın minbere çıkmasıyla değil, hutbeye başlamasıyla ilişkilendirmiş ve hutbenin nihayete ermesiyle bu yasağın sonlanacağını ileri sürmüştür. Başka bir ifadeyle Ebû Yûsuf ve Şeybânî imamın hutbeyi bitirmesiyle farza başlama arasında konuşmanın mekruh olmayacağını savunmuşlardır.⁶² Bu görüş ayrılığının temelinde konuyla ilgili aktarılan hadisler etkili olmuştur. Ebû Hanîfe “İmam minbere çıktığında namaz da konuşma da yoktur”⁶³ rivayetini esas alırken; İmameyn “İmamın minbere çıkması namazı, hutbeye başlaması konuşmayı sonlandırır”⁶⁴ rivayetini dikkate almıştır. İmameyn zikri geçen rivayet doğrultusunda hutbeyi dinlemenin konuşma yasağına sebep olduğunu; dolayısıyla imamın hutbeye başlamadan veya hutbeyi bitirdikten sonra yasağın sebebinin ortadan kalkması sonucunda kerahetin de söz konusu edilmeyeceğini söylemiştir.⁶⁵

Hanefî mezhebinde bazı özel durumları kapsayacak şekilde cemaatin imamla konuşmasına ruhsat veren haller vardır. Hanefiler, söz konusu özel durumu “emr-i bi'l-ma'rûf” kapsamına giren hususlarla sınırlandırmışlardır.

thk. Muhammed 'Avvâme (Beyrut; Cidde: Muessesetu'r-Reyyân li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri; Dâru'l-Kible li's-Şekâfeti'l-İslâmiyyeti, 1418/1997), 2/201.

⁵⁸ Buhârî, “Bed'ul-halk”, 6; Müslim, “Cuma”, 24.

⁵⁹ Kâf 50/19.

⁶⁰ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 2/206.

⁶¹ Muhammed Emîn b. 'Omer b. 'Abdil'azîz el-Ḥuseynî ed-Dimeşkî İbn 'Âbidin, *Red-du'l-muhtâr 'alâ'd-Durri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 2/158.

⁶² Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/101.

⁶³ Zeylâî, *Naşbu'r-râye*, 2/201.

⁶⁴ Mâlik b. Enes, *el-Muvaḫḫa*, “Cuma”, 7.

⁶⁵ Aynî, *el-Binâye*, 3/335.

Bu doğrultuda cemaatin imamla kurduğu iletişim mekruh görülmemiş ve istisna kabul edilmiştir. Hanefîlerin bu konudaki esas dayanağı cuma hutbesi esnasında bir kişinin Hz. Ömer'e namaza başlama vaktiyle ilgili soru sorduğu ve Hz. Ömer'in de ona cevap verdiği rivayettir.⁶⁶ Bu rivayetten hutbe esnasında cemaat ile imamın herkesi ilgilendiren, insanlara dinî ya da toplumsal açıdan fayda sağlayacak içerikte konuşabileceği sonucuna ulaşımlardır.⁶⁷

3.2.2. Mâlikîlerin Görüşü

İmam Mâlik'in (ö. 179/795) cuma namazındaki uygulamasını aktaran Abdurrahman b. Kasım (ö. 191/806) olayı şöyle anlatmaktadır: "Mâlik ve öğrencileri imam minbere çıkmadan önce ve çıktığında derse devam ederlerdi. İmam minbere çıkıp oturduğunda ve müezzin ezana başlayıp bitirinceye kadar bu durum böyle sürerdi. Ne zaman müezzin ezanı bitir, imam da hutbe için ayağa kalkar o zaman Mâlik ve öğrencileri dersi bırakırlar ve imama dönerek onu dinlerlerdi."⁶⁸ Buradan hareketle Mâlikî mezhebinde imamın minbere çıkıp hutbeye başlamasıyla birlikte cemaatin konuşmayı bırakması ve hutbeyi dinlemesi vacip, konuşmak ise haram görülmüştür. Selam verme, verilen selama icabet etme, hapşırana rahmet duasında bulunma ve konuşan bir kimseye sus deme yahut sus işareti yapma gibi hususlar hadislerde ifade edilen lağv kapsamında değerlendirildiği için haram kabul edilmiştir.⁶⁹ Ancak sebebi oluştuğunda hamd, salavat, istiaze ve istiğfar gibi dua ve tesbihleri kişilerin bireysel olarak içinden yapmasında bir beis görülmemiş, aksine mendup olduğu söylenmiştir. Ancak zikri geçen dua ve tesbihler lafza dökülmek suretiyle sesli bir şekilde yapıldığında bu, hutbeyi dinlemeye zarar vereceği için mekruh sayılmıştır. Mezhep içerisinde İbn Habîb (ö. 238/853) gibi bazı âlimler, yüksek sesle olmamak kaydıyla imamın duasına "âmin" denilebileceği kanaatindedirler. Benzer bir şekilde hutbeyi dinleyenlerin içlerinden az miktarda, yani vacip olan hutbeyi dinlemeye engel olmayacak şekilde zikir yapmaları da caiz görülmüştür. Ayrıca cemaatin sessiz bir şekilde olsa da zikirden kaçınmasının daha güzel olacağı ifade edilmiştir.⁷⁰

Mâlikîlere göre hutbe iradında cemaatin konuşma yasağı devam ederken imamın hutbeden cemaate dünyevî bir uyarıda bulunması, konuşana sus demesi veya sorulan soruya cevap vermesi caizdir. Her ne kadar sorulan

⁶⁶ Buhârî, "Cuma", 2; Müslim, "Cuma", 3.

⁶⁷ Kâsânî, *Bedâ'î 'u ş-sanâ'î*, 2/206.

⁶⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sahnûn Abdisselâm b. Saîd et-Tenûhî el-Kayrevânî İbn Sa'îd et-Tenûhî, *el-Müdevvene ve'l-Muhtelita fî furû'î'l-mâlikîyye*, thk. Hassân Abdülmennân (Lübnan: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 2010), 92.

⁶⁹ Derdîr, *eş-Şehu's-sagîr*, 2/740; Muhammed Beşîr eş-Şakafe, *el-Fıkhü'l-Mâlikî fî sevbihi'l-cedîd* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2011), 1/283.

⁷⁰ Derdîr, *eş-Şehu's-sagîr*, 2/736-737; Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl*, 2/546-547.

soruya cevap verilmesinin caiz olduğu ifade edilse de bu hususta Mâlikî bilginler arasında ihtilaf vardır. Bu meseledeki ihtilaf, imam hutbe irad ederken cemaatten birinin imama bir soru sorması durumunda, imamın soruya hutbe içerisinde mi yoksa hutbe nihayete erdikten sonra mı cevap vermesi gerektiği hususundadır. Sözü edilen ihtilaf Mâlikî âlimler tarafından iki farklı yorumu peşinden getirmiştir. İmam Mâlik'in de benimsediği ilk görüşe göre imamın hutbe esnasında kendisine yöneltilen sorulara hutbe nihayete erdikten sonra cevap vermesi gerektiği yönündedir. İkinci görüşe göre ise hutbe esnasında cevap vermeyi gerektirecek ehemmiyeti haiz bir soru ise hutbe esnasında, değilse hutbenin nihayete ermesiyle cevaplanması gerekmektedir.⁷¹

3.2.3. Şafîlerin Görüşü

Şafî mezhebinde hutbe esnasında konuşma ile ilgili kadim ve cedid görüş olmak üzere iki farklı yaklaşım söz konusudur. Kadim görüşe göre hutbeyi dinlemek vacip telakki edildiği için konuşmak haramdır. Şafî'nin cedid görüşünde ise hutbeyi dinlemek sünnet sayıldığı için konuşmanın haram olmadığı ifade edilmiş, cemaatin kendi arasında konuşması hadislerde ifade edilen lağv kapsamında değerlendirilerek mekruh görülmüştür. Bununla birlikte imam minbere çıkıp hutbeye başlamadan önce, iki hutbe arasında otururken ve hutbeden inmesiyle namaza başlaması arasındaki süreçte konuşmanın caiz olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla dinlemenin söz konusu olmadığı zaman dilimlerinde konuşmak mekruh değildir.⁷²

Kadim görüşe göre hutbenin vacip olup konuşmanın haram sayılmasına delil olarak A'râf Sûresinin 204. âyeti ve Hz. Peygamber'in cuma hutbesi okuduğu esnada Ebü'd-Derdâ' ile Übey b. Ka'b arasında geçen diyalogla ilgili rivayet⁷³ zikredilmiştir.⁷⁴ Hutbeyi dinlemenin sünnet olduğu cedid görüşünde ise ilgili âyet nedbe hamledilmektedir. Hz. Peygamber'in hutbe verdiği esnada bir bedevinin kıtlık sebebiyle malların telef olduğuna dair şikâyetlerini içeren hadis, hutbe esnasında konuşmanın cevazının bir diğer delilidir. Dolayısıyla Şafî mezhebinde cemaatin kendi arasında konuşması dinlemeye mani görüldüğünden mekruhtur. Selam verme, selama icabet etme ve hapşırana rahmet dileme gibi hususlarda üç farklı görüş gündeme gelmiştir:

⁷¹ Hattâb, *Mevâhibu'l-celîl*, 2/547.

⁷² Osmân b. Muhammed Şatâ el-Bekrî ed-Dimyâî Seyyidi'l-Bekrî, *Hâşiyetü İ'âne-tü'l-tâlibîn alâ halli elfâzi Fethi'l-mu'in*, thk. Abdurrezâk Şehhur el-Necm (Dimaşk: Dâru'l-Fayhâ, 2014), 2/168.

⁷³ Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Müsned*, 35/209, 36/60; Beyhaḳî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/359.

⁷⁴ Bazı rivayetlerde ilgili konuşmadaki kişinin Ebü'd-Derdâ' yerine İbn Mes'ûd olduğu görülmektedir. Ebü İshâk eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb fi fikhî'l-İmâmi's-Şâfi'i*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2017), 1/378; Şîrbînî, *Muğ-ni'l-muhtâc*, 1/632.

1. Selam verene ve hapşırana icabet etmek haram değildir. Aksine icabet vaciptir.

2. Selam verene ve hapşırana sözlü olarak icabet haramdır. İşaret ile icabet edilir.

3. Selam verene icabet etmek haramdır, hapşırana rahmet duasında bulunmak haram değildir.⁷⁵

Zikri geçen birinci görüş Şafî'nin cedid görüşü olup mezhepte tercih edilmektedir. Bu görüşte hutbeyi dinlemek sünnet olduğundan selam vermek ve hapşırma gibi vacip olan hususların terk edilmeyeceği ifade edilmiştir. Fakat mescide sonradan girenin hutbeyi dinleyen cemaate selam vermesi mekruh görülmüştür.⁷⁶

İkinci görüş ise kadim görüşü ifade etmektedir. Buna göre hutbeyi dinlemek vacip olduğundan selama ve hapşırana icabet etmek gibi başka bir işle meşgul olmak haramdır. Zira selama icabet etmek vacip olsa da hutbeyi dinleme vacibi aynî olduğu için kifaî olan vacipten daha kuvvetlidir.

Üçüncü görüşün gerekçesi ise her ne kadar selama icabet vacip olsa da bu selam uygun bir vakitte verilmediği için icabete layık görülmemiştir. Hapşırma fiili ise ihtiyari fiil olmadığına ona icabette bir beis yoktur.⁷⁷

Sonuç olarak; Şafîler tüm bu aktarımlardan hareketle hutbe esnasında konuşma meselesiyle ilgili şu üç ana görüşte toplanmaktadır:

1. Başkası sebebiyle konuşmayı gerekli kılan hususlar: Görme engelinin başına bir iş gelmesi gibi cemaatten birine zarar verecek zaruri durumlar.

2. Kişinin kendisiyle ilgili konuşmayı gerekli kılan hususlar: Hutbe esnasında Hz. Peygamber'e malların helak olduğunu ifade eden bedevinin durumu gibi bireysel haller.

3. Kişinin ne kendisiyle ne de başkası sebebiyle konuşmayı gerekli kılan hususlar: Cemaatin kendi arasında sohbet etmesi veya bir şey paylaşması gibi durumlar.

Şafî mezhebinde zikri geçen ilk iki konuşma durumu caiz olarak görülürken üçüncü durum, konuşmaya dair yasak kapsamındadır.⁷⁸ Cemaatin kendi arasında konuşmasının yanında hutbeden alıkoyacak başka şeylerle uğraşması da yasak kapsamındadır.⁷⁹

3.2.4. Hanbelîlerin Görüşü

Hanbelî mezhebinde hutbeyi dinlemek vaciptir. Buna delil olarak A'râf

⁷⁵ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 2/445.

⁷⁶ Seyyidi'l-Bekrî, *Hâşiyetü İ'ânetü'l-tâlibîn*, 2/169.

⁷⁷ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 2/445-446.

⁷⁸ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 2/445; Seyyidi'l-Bekrî, *Hâşiyetü İ'ânetü'l-tâlibîn*, 2/167-169.

⁷⁹ Nevevî, *el-Mecmû'*, 4/300.

Sûresinin 204. âyeti ve hutbe esnasında konuşana sus demenin lağv olduğu hadis zikredilmiştir. Bu sebeple Hanbelîler hutbe esnasında konuşmanın ve konuşan bir kimseye sus demenin haram olduğu kanaatindedirler. Her ne kadar konuyla ilgili rivayetlerde hutbe esnasında konuşan kimsenin cuma namazından bir ecir elde edemeyeceği şeklinde ifadeler yer alsada Hanbelîler bu tür lafızları cuma namazının kemaline hamletmişlerdir.⁸⁰

Hanbelîler hutbe esnasında konuşma yasağının kapsamını hutbenin başlaması ve rükünlerinin sonlanmasıyla tahdit etmişlerdir.⁸¹ Fakat imamın iki hutbe arasında oturduğu zaman dilimini yasak kapsamına dâhil etmemişlerdir. Başka bir deyişle Hanbelîler hutbe irad edilirken dinlemeye engel teşkil ettiği için konuşmayı haram kabul etmişlerdir.⁸² Ayrıca cemaatin konuşmasa bile başka şeylerle meşgul olması da “İmam hutbe okurken çakıl taşlarıyla oynayan kimse lağv etmiştir” hadisine dayanarak haram kapsamına dâhil edilmiştir.⁸³

Hanbelî mezhebinde hutbe esnasında konuşma yasağının bazı durumlarda delindiği görülmektedir. Süleyk hadisinden hareketle imamın ve imamın kendisine soru sorduğu kimsenin konuşmasını haram görmemişlerdir. Buna ilave olarak Hz. Ömer’in hutbe irad ederken mescide gelen bir kimseye geç gelme sebebini sorması ve onun cevap vermesini de bu minvalde delil olarak zikretmişlerdir.⁸⁴ Hutbe esnasında haram kapsamında değerlendirilmeyen konuşmalardan bir diğeri de zarar görmesi söz konusu olacak bir zaruret durumunda bulunan kişiye uyarıda bulunmaktır.⁸⁵

Hapşırana rahmet duası ile selam verene icabet etme meselesinde ise Ahmed b. Hanbel’den (ö. 241/855) iki farklı rivayetin aktarıldığı görülmektedir. Birinci rivayete göre imam hutbe okurken selam verene ve hapşırana icabet edilip edilemeyeceği sorulduğunda müspet; diğer rivayete göre menfi cevap vermektedir. Bununla birlikte uzaklığı sebebiyle hutbeyi duyamayan kimsenin selam veren ve hapşırana icabet etmesinde bir beis görmemektedir.⁸⁶

Hanbelî mezhebinde imam hutbenin rükünlerini tamamlayıp dua etmeye başladığında konuşma yasağının kalkıp kalkmayacağı hususunda iki farklı görüş vardır. Tercih edilen görüş duayla birlikte yasağın kalkacağı yönündedir. Çünkü hutbeyi dinlemekle ilgili vacip hükmü nihayete

⁸⁰ Buhûfî, *Keşşâfu'l-kınâ* , 1/524.

⁸¹ Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/165,170; Buhûfî, *Keşşâfu'l-kınâ* , 1/525.

⁸² Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/169; Buhûfî, *Keşşâfu'l-kınâ* , 1/524-525.

⁸³ Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/170.

⁸⁴ Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/167.

⁸⁵ Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/168.

⁸⁶ Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/168-169.

ermiştir.⁸⁷ Rükünlerin sona ermesiyle birlikte içinden olmak kaydıyla cemaatin imamın duasına “âmin” demek suretiyle iştirak etmesi, Hz. Peygamber’in ismi geçtiğinde ona salavat getirmesi ve hapşırıldığında hamdetmesi mubahtır. Bunun yanında hapşıran ile selam verene sözlü olarak icabet etmesi de aynı kategoridedir. Ayrıca hutbeyi duyamayanların Kur’ân okuması, Hz. Peygamber’e salavat getirmesi ve zikirle meşgul olması, susmaktan daha faziletlidir.⁸⁸

Sonuç

Cuma namazı, Müslümanların düzenli olarak bir araya gelmelerini sağlayan ve kardeşlik duygusunun sürdürülebilirliğine katkı sunan bir ibadettir. Bu namazın en önemli unsurlarından biri olan hutbe, toplumu irşad etmek suretiyle dinî vecibeleri aktarma, bilgilendirme ve sosyal ilişkileri güçlendirme gibi birçok fonksiyonu içinde barındırmaktadır. Hutbenin ibadet yönünün yanı sıra toplumsal ve sosyal birçok faydası bulunmaktadır. Hutbeler aracılığıyla İslâm ümmetinin sosyal problemlere duyarlılık geliştirmesi sağlanır ve inananların toplumsal sorunlara çözüm arayışında aktif rol alması teşvik edilir. Aynı zamanda dinî bilgi ediniminde de önemli bir rol oynamaktadır. Cuma namazını diğer farz namazlardan ayıran en önemli unsuru hutbedir ve bu namazla hutbeyi birbirinden ayırmak mümkün değildir. Zira cumanın sıhhat şartlarından kabul edilen hutbe olmaksızın cuma namazının sahih olmadığı ittifak edilmiştir.

Cuma hutbesi esnasında başka şeylerle meşgul olma konusuna hasrettiğimiz bu çalışmada, tetkik ettiğimiz rivayetlerin odak noktasında namaz kılma ve konuşma meseleleri yer almaktadır. Sıhhat değerlendirmelerine ayrı ayrı yer vermeden bir araya getirdiğimiz rivayetlerin fukaha tarafından muhtelif şekillerde yorumlandığı görülmüştür. Hutbe esnasında namaz kılma meselesiyle ilgili muhtelif rivayetlerin varlığı, aynı oranda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu rivayetlerin, salt hutbe esnasında namaz kılma meselesiyle ilgili olduğunu söylemek mümkün değildir; çünkü pek çok rivayette namaz kılma ve konuşma meseleleri birlikte yer almıştır.

Cuma hutbesini dinlemenin hükmü, fukahanın hutbe esnasında namaz kılınp kılınmayacağına dair görüşlerinde etkili olmuştur. Hz. Peygamber’in mescide giren kimsenin iki rekât da olsa tahiyetü’l-mescid namazı kılması yönündeki tavsiyeleri, hutbe okunurken mescide giren kimsenin bu namazı kılmasının uygun olup olmadığına dair iki farklı kanaatin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hanefiler ve Mâlikîler hutbe esnasında tahiyetü’l-mescid namazı da dâhil olmak üzere hiçbir namazın kılınmayacağı görüşüne

⁸⁷ Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/170; Buhûtî, *Keşşâfu’l-knâ’*, 1/525.

⁸⁸ Buhûtî, *Keşşâfu’l-knâ’*, 1/525.

sahiptir. Şâfiîler ve Hanbelîler ise hutbe esnasında sadece tahiyetül-mescid namazının kılınabileceğini düşünmektedirler. Kanaatimizce hutbeyi dinlemek vaktin gerekliliği olduğundan ve cuma hutbesi Müslümanlar için daha büyük bir önem arz ettiğinden dolayı hutbe esnasında nafîle herhangi bir namazın kılınmaması görüşü daha isabetlidir.

Cuma hutbesini dinlemekle ilgili mezhepler arasında iki farklı yaklaşım olduğu tespit edilmiştir. Hutbeyi dinlemek Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinde vacip; Şafiî mezhebinde ise sünnettir. Bu doğrultuda dört mezhebin tamamında hutbe esnasında konuşmanın yasak olduğu beyan edilmiştir. Fakat mezhepler, cemaatin konuşmasının yasak olduğunu ifade ederken hüküm bağlamında bu fiili mekruh ve haram olmak üzere iki farklı hükme tabi kılmışlardır. Konuşmayla ilgili olarak akla ilk gelen husus, bireylerin kendi arasında konuşmalarıdır. Bu konuşma Hanefî ve Şafiîlere göre “mekruh”; Mâlikî ve Hanbelîlere göre ise “haram” olarak hükme bağlanmıştır. Fıkıh kaynaklarında kişilerin keyfi konuşmalarının yasak olduğu hususunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Kanaatimizce selam verme, selama karşılık verme, hapşırmanın hamdetmesi, hapşırana diğer kimselerin rahmet duasında bulunması ve Hz. Peygamber’in ismi geçtiğinde ona salavat getirilmesi hususlarında dahi hutbeyi dinlemeye engel teşkil edecek bir durum ortaya çıkacağı için bu fiillerin sesli bir şekilde yapılması uygun değildir. Bunun yanında lafza dökmeksizin, sessizce veya işaret yoluyla bu fiillerin yerine getirilmesinde bir beis olmayacağı söylenebilir. Aynı zamanda hutbe irad edilirken imamın yaptığı duaya iştirak etmek için “âmin” demek ya da Hz. Peygamber’e salâtüselâm getirmek gibi sözlü uygulamaları lafza dökmeksizin, başka bir deyişle içinden söylemekte bir beis yoktur. Ancak bu ifadeleri de sesli bir şekilde dile getirmek İslâm bilginleri tarafından uygun görülmemiştir. Bu kanaatimizde, erken dönem uygulamalarında cuma hutbesinin cuma namazının bir parçası olarak görülmesinin önemli etkisi vardır.

Sonuç olarak; Hz. Peygamber’den nakledilen rivayetler ve fukahanın yaklaşımı bir araya getirildiğinde hutbe esnasında hutbeyi dinlemek dışında hiçbir şeyle meşgul olmamak gerektiği anlaşılmaktadır. Özellikle modern dönemde ortaya çıkan kimi teknolojik aygıtlarla keyfe keder zaman geçirmek, tesbih çekmek, uygunsuz bir şekilde oturmak ve hem bireysel hem de cemaat içerisindekilerin dikkatini dağıtacak fiillere yeltenmek caiz değildir. Bunun en önemli dayanağı hutbe esnasında namaz kılmak ve Kur’an-ı Kerîm okumak gibi ibadetlerin dahi uygun görülmemesidir.

Kaynakça

'Abdürrezzâk, Ebû Bekr. *el-Muşannef fi'l-ḥadîs*. nşr. Heyet. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 2015.

Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû 'Abdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*. thk. Şu'ayb el-'Arnaût - 'Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.

Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. thk. Feyz Ahmed el-Mülfânî. Pakistan: el-Mektebetü'l-Hakkâniyye, 1423.

Baktır, Mustafa. "Hutbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/425-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Beyhakî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥüseyn b. 'Alî el-Ḥüsrevcirdî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. 'Abdullâh et-Türkî. 22 Cilt. b.y.: Merkezi Hicr, 1432/2011.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Ḥüseyn b. 'Alî el-Ḥüsrevcirdî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 10 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmîyye, 1925.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik. *el-Baḥrû'z-zehḥâr (el-Müsned)*. thk. Mahfuzurrahman Zeynullah v.dğr. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm, ts.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şahîhu'l-müsned min ḥadîsi Resûlillâh şallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.

Buhûfî, Mansûr b. Yûnus. *Keşşâfu'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*. thk. Muhamed Emîn ed-Dimnâvî. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1997.

Cessâs, Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdik el-Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1405.

Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004.

Dârimî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Ḥüseyn Selîm 'Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Muğni, 1412/2000.

Derdîr, Ebû'l-Berakât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *eş-Şehu's-sagîr alâ Akrabi'l-mesâil ilâ mezhebi'l-İmâm Mâlik*. thk. Abdalbâkî b. Muhammed b. İbrâhîm. Beyrut: Dâru İbnu Hazm, 2013.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdfî. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.

Kur'an-ı Kerîm ve Yüce Meâlî. çev. Hamdi Yazır Elmalılı. İstanbul: Merve, ts.

Hattâb, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahmân. *Mevâhibu'l-celîl li şerhi Muhtasari Halîl*. thk. Zekerîyyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Muşannef fi'l-eḥâdîs ve'l-âşâr*. thk. Kemâl Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.

İbn Hibbân, Ebû Ḥâtim Muhammed. *el-Müsnedü's-sahîh 'ale't-teḳâsîm ve'l-envâ*. nşr. Şuayb el-Arnaût. thk. Mehmet Ali Sönmez - Halis Aydemir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbnu Hazm, 2012.

İbn Ḥuzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Ḥuzeyme en-Nisâbü'rî. *Şahîhu İbni Ḥuzeyme*. thk. Muhammed Muştafâ el-'A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1424/2003.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.

İbn Rüşd el-Hafîd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. thk. Mâcîd el-Hamevî. Beyrut: Dâru İbnu Hazm, 2012.

İbn Vehb, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Vehb el-Mısrî el-Kureşî. *el-Muvaţta'*. thk. Hişâm İsmail eş-Şînî. Demmâm: y.y., 2. Basım, 1420/1999.

İbn 'Âbidîn, Muhammed Emîn b. 'Omer b. 'Abdil'azîz el-Hüseynî ed-Dımeşkî. *Reddu'l-muhtâr 'alâ'd-Durri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2. Basım, 1412/1992.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

İzmîrî, Muhammed b. Velî b. Rasûl. *Kemâlû'd-dirâye ve cem'u'r-rivâye ve'd-dirâye min şurûhi Mülteka'l-ebhur*. thk. Muhammed Mustafa el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017.

Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. *ez-Zahîre*. thk. Muhammed Haccî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.

Kâsânî, Ebû Bekir b. Mes'ûd. *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'*. thk. Muhammed Tâmir. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2005.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Muvaţta'*. nşr. Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1985.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb. *el-Hâvi'l-kebîr fi fihhi mezhebi'l-İmâmi's-Şâfi'i*. thk. Alî Muhammed Mu'avvad - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.

Mergînânî, Burhânüddîn Ebû'l-Hasen Alâ b. Ebî Bekr el-Fergânî. *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. thk. Muhammed Adnân Dervîş. Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.

Mevsilî, Abdullâh b. Muhmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. thk. Hâlid Abdurrahmân el-'Âk. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1998.

Muvaffakuddîn İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed. *el-Muğnî*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2011.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Minhâcut-tâlibîn*. thk. Abdurrezâk Şehhur el-Necm. Dimaşk: Dâru'l-Fayhâ, 2013.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*. thk. Muhammed Necîb el-Mutî'î. Riyâd: Dâru Alemi'l-Kütüb, 2006.

Sahnûn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sahnûn Abdisselâm b. Saîd et-Tenûhî el-Kayrevânî İbn Sa'îd et-Tenûhî. *el-Müdevvene ve'l-Muhtelita fi furû'i'l-mâlikiyye*. thk. Hassân Abdülmennân. Lübnan: Beytû'l-Efkârî'd-Devliyye, 2010.

Sâvî, Ahmed b. Muhammed. *Bulgatü's-sâlik li-Akrebi'l-mesâlik*. thk. Muhammed İbrâhîm el-Mübârek. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013.

Seyyidi'l-Bekrî, Osmân b. Muhammed Şatâ el-Bekrî ed-Dimyâfî. *Hâşiyetü İ'ânetü'l-tâlibîn alâ halli elfâzi Fethi'l-mu'in*. thk. Abdurrezâk Şehhur el-Necm. Dımaşk: Dâru'l-Fayhâ, 2014.

Şakafe, Muhammed Beşîr. *el-Fıkhu'l-Mâlikî fî sevbihi'l-cedîd*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2011.

Şîrâzî, Ebû İshâk. *el-Mühezzeb fî fikhi'l-İmâmi's-Şâfi'î*. thk. Muhammed ez-Zuhaylî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2017.

Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Hatîb. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti ma'ânî elfâzi'l-Minhâc*. thk. Muhammed Tâmir - Şerîf Abdullâh. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Târik 'Ivedullah b. Muhammed - Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1995.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu Müşkili'l-âşâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1994.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1999.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u's-şâhîh*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.

Zeylâî ' Cemâl ed-Dîn, Ebû Muḥammed Cemâl ed-Dîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Muḥammed. *Naşbu'r-râye li- eḥâdîsi'l-Hidâyeti me'a Hâşiyetihî buḡyeti'l-elme'î fî Tahrici'z-Zeylâî*. thk. Muḥammed 'Avvâme. 4 Cilt. Beyrut; Cidde: Muessesetu'r-Reyyân li't-Ṭabâ'ati ve'n-Neşri; Dâru'l-Ḳible li's-Şekâfeti'l-İslâmiyyeti, 1418/1997.